

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ, КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧІ ЗАСАДИ ОХОРОНИ ПРАВ ЛЮДИНИ

УДК 343.81

DOI: 10.31733/2078-3566-2024-5-15

Іван БОГАТИРЬОВ[©]

доктор юридичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України
(Державний університет «Житомирська
політехніка», м. Житомир, Україна)

КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧІ ЗАСАДИ МАТЕРІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗАСУДЖЕНИХ У МІСЦЯХ НЕСВОБОДИ ДЕРЖАВНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

Досліджено матеріальну відповідальність засуджених у місцях несповоди Державної кримінально-виконавчої служби України (далі – ДКВС України) через призму кримінально-виконавчих засад. Проаналізовано праці українських учених щодо поняття «кримінально-виконавчі засади», що дозволило сформулювати їх авторське визначення в частині матеріальної відповідальності засуджених у місцях несповоди ДКВС України. Доведено, що матеріальна відповідальність засуджених у місцях несповоди ДКВС України становить важливий напрям наукових розвідок у пенітенціарній сфері, оскільки досі не існує монографічного дослідження з комплексним аналізом цієї проблематики.

Виокремлено три види матеріальної відповідальності засуджених у місцях несповоди ДКВС України: 1) відшкодування збитків, заподіяних колонії, і додаткових витрат, пов'язаних із припиненням втечі засудженого, лікуванням засудженого, який навмисно заподіяв собі тілесні ушкодження, згідно із законодавством; 2) відшкодування збитків, заподіяних у процесі суспільно корисної праці, у розмірі і на підставах, встановлених законодавством про працю; 3) відшкодування збитків у розмірі і на підставах, встановлених цивільним законодавством.

Зазначено роль громадського контролю за застосуванням адміністрацією виправної колонії до засуджених матеріальної відповідальності за збитки, заподіяні протиправною поведінкою під час відбування покарання.

Ключові слова: матеріальна відповідальність, матеріальні збитки, виправлення, ресоціалізація, покарання, співрозмірність, зобов'язання, примус, засуджені, ув'язнені, місця несповоди, персонал, особи рядового і начальницького складу, дисциплінарна відповідальність, Державна кримінально-виконавча служба України, громадський контроль.

Постановка проблеми. Проблематика кримінально-виконавчих засад матеріальної відповідальності засуджених у місцях несповоди ДКВС України завжди була на порядку денному при плануванні оперативно-службових заходів, підведенні підсумків роботи органів і установ виконання покарань ДКВС України, під час наукових дискусій українських учених щодо відшкодування збитків, заподіяних колонії, і додаткових витрат, пов'язаних із припиненням втечі засудженого, лікуванням засудженого, який навмисно заподіяв собі тілесні ушкодження, тощо.

Установлюючи матеріальну відповідальність до засуджених у місцях несповоди ДКВС України, законодавець бере до уваги багато обставин, що утворюють передумови такого рішення, зокрема, у випадку заподіяння засудженим збитків шляхом вчинення нового кримінального правопорушення. Наприклад, унаслідок вчинення засудженим втечі з виправної колонії остання несе додаткові витрати на його затримання, приведення

© І. Богатирьов, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-4001-7256>

vanbogatyrov@gmail.com

до ладу технічних засобів контролю, проведення службового розслідування і притягнення до дисциплінарної відповідальності посадових осіб колонії тощо. Загалом місця несвободи ДКВС України охоплюють декілька видів покарань: обмеження волі; позбавлення волі на певний строк і довічне позбавлення волі, а також перебування ув'язнених і засуджених у слідчих ізоляторах. Тематика матеріальної відповідальності засуджених у місцях несвободи ДКВС України потребує особливої уваги, оскільки пов'язана зі внесенням змін у порядок і умови виконання/відбування засудженими покарання.

Не є секретом, що будь-яке фундаментальне наукове дослідження має спиратися на власний понятійний апарат. І дослідження матеріальної відповідальності засуджених у місцях несвободи ДКВС України не є винятком. Тому з метою наукового обґрунтування авторського визначення поняття матеріальної відповідальності засуджених у місцях несвободи ДКВС України було проаналізовано наукові позиції українських учених, в результаті чого з'ясовано, що окреслена проблема розглядалася ними поверхово, монографічне дослідження взагалі не проводилося.

Отже, матеріальна відповідальність засуджених у місцях несвободи ДКВС України розглядається нами як актуальна малодосліджена проблема.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми.

Теоретичну основу дослідження кримінально-виконавчих засад матеріальної відповідальності засуджених у місцях несвободи ДКВС України склали праці таких учених, як: К. Автухов, І. Богатирьов, О. Богатирьова, В. Борисов, В. Голіна, Б. Головкін, О. Джужа, В. Дрьомін, В. Коваленко, О. Колб, В. Конопельський, І. Копотун, Ю. Новосад, М. Романов, Р. Підвисоцький, М. Пузирьов, А. Степанюк, О. Шкута, І. Яковець та ін.

Попри дослідження зазначених учених, сьогодні на порядку денному стоїть питання наукового пошуку кримінально-виконавчих засад матеріальної відповідальності засуджених у місцях несвободи ДКВС України, що обумовило вибір цієї тематики для проведення дослідження з огляду на дію правового режиму воєнного стану і вироблення теоретичних та практичних пропозицій щодо удосконалення цього публічного інституту.

Зважаючи на вищенаведене, за **мету** було визначено вивчити проблему кримінально-виконавчих засад матеріальної відповідальності засуджених у місцях несвободи ДКВС України. Для реалізації поставленої мети було здійснено ґрунтовний аналіз наукових праць українських учених із зазначеної тематики, окреслено коло проблем кримінально-виконавчих засад матеріальної відповідальності засуджених у місцях несвободи ДКВС України, сформульовано їх авторське визначення.

Виклад основного матеріалу. Варто зазначити, що невирішеність проблем кримінально-виконавчих засад матеріальної відповідальності засуджених в місцях несвободи ДКВС України створює у свідомості засуджених очевидну невизначеність. Зазначимо, що за рік до звільнення з місць несвободи ДКВС України засуджений має погасити всі збитки і додаткові витрати, заподіяні виправній або виховній колонії. Проте на жаль, як свідчить проведене нами дослідження, матеріальна відповідальність засуджених у місцях несвободи ДКВС України не є системою, а в більшості випадків залежить від односторонніх рішень адміністрації виправної колонії.

Звичайно, варто погодитися з думкою українського дослідника Д. Левчановського про те, що матеріальна відповідальність засуджених до позбавлення волі являє собою не тільки вираження законної загальнообов'язкової норми в суспільстві, а й важіль виховного впливу на засуджених, які мають стійку асоціальну поведінку, профілактики безтурботності, стимулювання підсвідомих позитивних правових навичок, в окремих випадках – стимулювання до праці і отримання корисних професійних навичок [1, с. 364].

З-поміж норм кримінально-виконавчого законодавства України, де передбачено матеріальну відповідальність засуджених у місцях несвободи ДКВС України, чільне місце належить ст. 136 Кримінально-виконавчого кодексу України (далі – КВК України) [2]. Важливим прикладним аспектом є те, що вона ця норма застосовується з урахуванням виду покарання, особистості засудженого, характеру, ступеня суспільної небезпеки і мотивів вчиненого кримінального правопорушення та поведінки засудженого під час відбування покарання.

У кримінально-виконавчій науці України, на жаль, дослідженню сутності і змісту поняття матеріальної відповідальності засуджених у місцях несвободи ДКВС України

українськими ученими приділено недостатньо уваги. Тому будемо керуватися доктринальними положеннями сучасної теорії та практики пенітенціарної науки в окресленому напрямі.

Проведений нами ґрунтовний аналіз Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року, зокрема в умовах правового режиму воєнного стану (згідно з ч. 4 ст. 18 КВК України «засуджені військовополонені тримаються відповідно до норм міжнародного гуманітарного права» [2]), доводить, що термін «кримінально-виконавчі засади» хоч і становить широко вживане поняття, проте автори досі так і не визначили його змісту [3, с. 128].

Варто зазначити, що українська учена Л. Олефір, розглядаючи кримінально-виконавчі засади застосування пробації в Україні, дійшла висновку, що «в пенітенціарній науці відсутня єдність поглядів вітчизняних учених щодо загальноприйнятого визначення поняття “кримінально-виконавчі засади”» [4], тому авторка зауважує, що загалом думки вчених – пенітенціаристів, попри всі розбіжності, у визначенні поняття «кримінально-виконавчі засади» переважно збігаються в частині окреслення їх критеріїв. Таким чином, кримінально-виконавчі засади учена визначає як «виражені в кримінально-виконавчому праві або в інших законодавчих актах вихідні нормативно-керівні начала, що характеризують його зміст і закріплюють порядок та умови виконання й відбування кримінального покарання та застосування пробації» [4, с. 24].

Дослідження поняття та змісту кримінально-виконавчих засад матеріальної відповідальності засуджених у місцях несвободи ДКВС України вбачається неповним без з'ясування суті самої дефініції «матеріальна відповідальність засуджених». Оскільки законодавче закріплення поняття матеріальної відповідальності засуджених відсутнє, пропонуємо власне визначення, котре в подальшому може слугувати предметом наукової дискусії.

Отже, матеріальна відповідальність засуджених у місцях несвободи ДКВС України – це один із видів юридичної відповідальності, що полягає в обов'язку засудженого під час відбування кримінального покарання відшкодувати у встановленому законом розмірі та порядку шкоду, заподіяну виправній колонії ДКВС України. З-поміж видів матеріальної відповідальності засуджених у місцях несвободи ДКВС України виділяємо:

- відшкодування збитків, заподіяних колонії, і додаткових витрат, пов'язаних із припиненням втечі засудженого, лікуванням засудженого, який навмисно заподіяв собі тілесні ушкодження, згідно із законодавством;
- відшкодування збитків, заподіяних у процесі суспільно корисної праці, у розмірі і на підставах, встановлених законодавством про працю;
- відшкодування збитків у розмірі і на підставах, встановлених цивільним законодавством.

Оскільки матеріальна відповідальність засуджених у місцях несвободи ДКВС України виникає безпосередньо під час відбування покарання, то у випадку заподіяння шкоди виправній колонії така відповідальність не може залежати від покарання засудженого до інших видів відповідальності (дисциплінарної, адміністративної, кримінальної) та застосування інших заходів (як-от відмова засудженому в умовно достроковому звільненні).

Оснoв гарантій при матеріальній відповідальності, яку несуть засуджені в місцях несвободи не встановлено у ст. 136 КВК України можемо припустити, що у випадку завдання шкоди виправній колонії внаслідок недотримання правил внутрішнього розпорядку дня, вчинення засудженим нового кримінального правопорушення, що завдало шкоди виправній колонії, засуджений може нести матеріальну відповідальність тільки за пряму матеріальну шкоду і лише у випадках, коли її заподіяно винними протиправними діями (або бездіяльністю) засудженого.

Це означає, що засуджений під час відбування покарання усвідомлює те, що він своїми протиправними діями (ст. 391 КК України – злісна непокоря вимогам адміністрації виправної колонії; ст. 392 КК України – дії, що деорганізують роботу виправних установ; ст. 393 КК України – втеча з місця позбавлення волі або з-під варти) [5] заподіює колонії пряму матеріальну шкоду.

Варто підтримати українську дослідницю У. Настоящу в тому, що відсутність бажання персоналу застосовувати механізм стягнення матеріальних збитків із засуджених згідно з кримінально-виконавчим законодавством може аргументуватися

невеликим розміром заподіяної шкоди та відсутністю обов'язковості для засудженого відшкодувати завдані збитки відповідно до накладеної на нього постанови начальника установи [6, с. 165].

У процесі проведеного дослідження було встановлено роль громадського контролю за застосуванням адміністрацією виправної колонії до засуджених матеріальної відповідальності за збитки, заподіяні протиправною поведінкою під час відбування покарання.

Отже, ефективність громадського контролю за застосуванням адміністрацією виправної колонії до засуджених матеріальної відповідальності пов'язана з діяльністю щодо дотримання прав засуджених під час виконання/відбування кримінальних покарань в Україні. Зважаючи на це, більшість громадських об'єднань та їхніх представників при здійсненні моніторингу сфери виконання покарань беруть матриці (від лат. matrix, -icis – мати; штамп (форма); стереотип) [7, с. 357], що застосовуються для оцінки окресленої сфери суспільних відносин державними контрольно-наглядовими органами та міжнародними неурядовими правозахисними організаціями [8].

Український учений В. Устименко, аналізуючи зарубіжний досвід громадського контролю щодо засуджених, зазначає, що у деяких країнах за кордоном (Англії, Уельсі, Швейцарії, Норвегії та ін.) до таких оціночних показників віднесено:

1) жорстоке поводження із засудженими; одиночне ув'язнення; засоби вгамування;

2) засоби захисту: огляди; процедури подання скарг; дисциплінарні стягнення; матеріальна відповідальність, розмежування (класифікація) різних категорій засуджених;

3) тюремний персонал: загальні положення; підготовка персоналу; умови праці та соціальний захист цих осіб тощо [9, с. 87].

Отже, в контексті проведеного нами дослідження саме громадський контроль відіграє важливу роль у застосуванні адміністрацією виправної колонії до засуджених матеріальної відповідальності у випадку заподіяння шкоди цій колонії. До речі, такий напрям є одним із завдань адміністрації виправної колонії згідно з розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 грудня 2022 р. № 1153-р «Про схвалення Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022-2024 роках», де зазначено про систему взаємодії між державними органами та громадськими організаціями з надання послуг, необхідних для мінімізації ризиків вчинення в місцях несвободи ДКВС України нових кримінальних правопорушень [10].

Підсумовуючи, зазначимо, що недостатня наукова розробленість матеріальної відповідальності засуджених у місцях несвободи ДКВС України в умовах правового режиму воєнного стану свідчить про потребу вироблення українськими ученими теоретичних та практичних пропозицій щодо цього публічного інституту. Зокрема, це стосується:

1) відшкодування засудженим збитків, заподіяних виправній колонії ДКВС України, або додаткових витрат виправної колонії ДКВС України, пов'язаних із припиненням втечі засудженого, лікуванням засудженого, який навмисно заподіяв собі тілесні ушкодження, – матеріальна відповідальність настає згідно із діючим національним законодавством;

2) відшкодування засудженим збитків, заподіяних у процесі виконання суспільно корисної праці, – матеріальна відповідальність настає у розмірах і на підставах, встановлених законодавством про працю;

3) настання матеріальної відповідальності засуджених у місцях несвободи ДКВС України у розмірах і на підставах, встановлених цивільним законодавством.

Висновки. На підставі проведеного наукового аналізу матеріальної відповідальності засуджених в місцях несвободи ДКВС доходимо таких висновків:

– по-перше, з огляду на реформування пенітенціарної системи України доведено, що практична реалізація матеріальної відповідальності засуджених у місцях несвободи ДКВС України органами і установами виконання покарань потребує не тільки наукового супроводу, а і законодавчого удосконалення;

– по-друге, нормативно-правова база забезпечення матеріальної відповідальності засуджених в місцях несвободи ДКВС потребує оновлення шляхом прийняття Закону України «Про пенітенціарну систему» і Пенітенціарного кодексу України;

– по-третє, пропонується внести зміни до ст. 136 ДКВС України, де передбачити

укладання договору адміністрації виправної колонії із засудженим щодо матеріальної відповідальності під час відбування покарання.

Список використаних джерел

1. Левчановський Д. Е. Матеріальна відповідальність засуджених до позбавлення волі на певний строк, дієвий важіль виховного впливу в умовах ізоляції, ціль, суть та умови. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 8. С. 362–364. URL : http://lsej.org.ua/8_2023/83.pdf.
2. Кримінально-виконавчий кодекс України : Закон України від 11.07.2003. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text>.
3. Конопельський В. Кримінально-правові та кримінально-виконавчі засади протидії рецидивній злочинності у виправних і виховних колоніях України. *Юридичний вісник*. 2014. № 5. С. 127–133.
4. Олєфір Л. І. Кримінально-виконавчі засади застосування пробації в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2018. 209 с.
5. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
6. Настояща У. В. Психологічні аспекти правової свідомості як детермінанти особистості співробітника Державної кримінально-виконавчої служби України. *Кримінально-виконавча система. Вчора. Сьогодні. Завтра*. 2018. № 1 (3). С. 162–197.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. О. Єрошенко. Донецьк : ТОВ «Глорія Трейд», 2012. 864 с.
8. Пенітенціарне відомство – на шляху перетворень. *Сайт Дмитра Ягунова*. URL : https://dmytro-yagunov.at.ua/news/pen_vid_na_sh_per/2010-12-13-143.
9. Устименко В. В. Організаційно-правові аспекти підвищення кваліфікації прокурорів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10. Київ, 2015. 217 с.
10. Про схвалення Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022-2024 роках : розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 грудня 2022 р. № 1153-р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153-2022-%D1%80#Text>.

Надійшла до редакції 29.11.2024

Прийнято до опублікування 08.12.2024

References

1. Levchanovskyi, D. E. (2023) Materialna vidpovidalnist zasudzhenykh do pozbavlennia voli na pevnnyi strok, diievyi vazhil vykhovnoho vplyvu v umovakh izoliatsii, tsil, sut ta umovy [Material liability of those sentenced to imprisonment for a certain period, an effective lever of educational influence in conditions of isolation, purpose, essence and conditions]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. № 8, pp. 362–364. URL : http://lsej.org.ua/8_2023/83.pdf. [in Ukr.].
2. Kryminalno-vykonavchyi kodeks Ukrainy [Criminal and Executive Code of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 11.07.2003. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text>. [in Ukr.].
3. Konopelskyi, V. (2014) Kryminalno-pravovi ta kryminalno-vykonavchi zasady protydyii retsydyvnii zlochynnosti u vypravnykh i vykhovnykh koloniiakh Ukrainy [Criminal law and criminal enforcement principles of combating recidivism in correctional and educational colonies of Ukraine]. *Yurydychnyi visnyk*. № 5, pp. 127–133. [in Ukr.].
4. Olefir, L. I. (2018) Kryminalno-vykonavchi zasady zastosuvannia probatsii v Ukraini [Criminal and executive principles of the application of probation in Ukraine] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.08. Kyiv. 209 p. [in Ukr.].
5. Kryminalnyi kodeks Ukrainy [Criminal Code of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 05.04.2001. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>. [in Ukr.].
6. Nastoiashcha, U. V. (2018) Psykholohichni aspekty pravovoi svidomosti yak determinanty osobystosti spivrobitnyka Derzhavnoi kryminalno-vykonavchoi sluzhby Ukrainy [Psychological aspects of legal consciousness as determinants of the personality of an employee of the State Criminal Executive Service of Ukraine]. *Kryminalno-vykonavcha systema. Vchora. Sohodni. Zavtra*. № 1 (3), pp. 162–197. [in Ukr.].
7. Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy [Large Explanatory Dictionary of the Modern Ukrainian Language] / uklad. O. Yeroshenko. Donetsk : TOV «Hloriia Treid», 2012. 864 s. [in Ukr.].
8. Penitentsiarne vidomstvo – na shliakhu peretvoren [The penitentiary service is on the path of transformation]. *Sait Dmytra Yahunova*. URL : https://dmytro-yagunov.at.ua/news/pen_vid_na_sh_per/2010-12-13-143. [in Ukr.].
9. Ustymenko, V. V. (2015) Orhanizatsiino-pravovi aspekty pidvyshchennia kvalifikatsii prokuroriv [Organizational and legal aspects of improving the qualifications of prosecutors] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.10. Kyiv. 217 p. [in Ukr.].
10. Pro skhvalennia Stratehii reformuvannia penitentsiarnoi systemy na period do 2026 roku ta zatverdzhennia operatsiinoho planu yii realizatsii u 2022-2024 rokakh [On approval of the Penitentiary

System Reform Strategy for the period until 2026 and approval of the operational plan for its implementation in 2022-2024] : rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 16 hrudnia 2022 r. № 1153-r. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153-2022-%D1%80#Text>. [in Ukr.].

ABSTRACT

Ivan Bohatyryov. Criminal-executive principles of convicts' material liability in places of imprisonment of the State Criminal Executive Service of Ukraine. The article examines the criminal-executive principles of material liability of convicts in places of imprisonment of the State Criminal Executive Service of Ukraine for compensation for damages caused to the colony, and additional costs associated with stopping the escape of a convict, treatment of a convict who intentionally inflicted bodily harm on himself, etc.

It is proven that this problem has always been on the agenda of operational and service measures, summarizing the work of bodies and institutions for the execution of sentences of the State Criminal Executive Service of Ukraine, scientific discussions of Ukrainian scientists. It is noted that when establishing material liability for convicts in places of imprisonment of the State Criminal Executive Service of Ukraine, the legislator takes into account many circumstances that form the prerequisites for such a decision, in particular, in the case of causing damage to convicts by committing a new criminal offense.

Since the places of imprisonment of the State Criminal Executive Service of Ukraine cover several types of punishments: restriction of liberty; deprivation of liberty for a certain period of time and life imprisonment, as well as the stay of prisoners and convicts in pre-trial detention centers, this article examines the material liability of convicts in places of imprisonment of the State Criminal Executive Service of Ukraine as a topical and little-studied problem.

The article analyzes the scientific positions of Ukrainian scientists on the material liability of convicts in places of imprisonment of the State Criminal Executive Service of Ukraine, and notes that this problem is considered superficially by them, a monographic study has not been conducted at all. The role of public control in the application of material liability by the administration of a correctional colony to convicts in the event of causing damage to the correctional colony is revealed.

Based on the conducted scientific analysis of the material liability of convicts in places of deprivation of imprisonment of the State Criminal Executive Service of Ukraine, the following conclusions were made:

- firstly, in view of the reform of the penitentiary system of Ukraine, it has been proven that the practical implementation of the material liability of convicts in places of deprivation of liberty of the State Committee for the State Penitentiary Service of Ukraine by the bodies and institutions of execution of sentences requires not only scientific support, but also legislative improvement;
- secondly, the regulatory and legal framework for ensuring the material liability of convicts in places of deprivation of liberty of the State Committee for the State Penitentiary Service of Ukraine requires updating through the adoption of the Law of Ukraine «On the Penitentiary System» and the Penitentiary Code of Ukraine;
- thirdly, it is proposed to amend Article 136 of the Criminal Enforcement Code of Ukraine, which would provide for the conclusion of an agreement between the administration of the penal colony and the convict regarding material liability during the serving of the sentence.

Keywords: *material liability, material damages, correction, resocialization, punishment, proportionality, obligation, coercion, convicts, prisoners, places of imprisonment, personnel, rank-and-file and senior staff members, disciplinary liability, State Criminal Executive Service of Ukraine, public control.*